

नेपालको संविधानमा न्याय व्यवस्था

✱विष्णुकुमार लिम्बू

bishnullimbu321@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत लेख नेपालको संविधानमा न्याय व्यवस्था के-कस्तो रहेको छ भन्ने विषयको अध्ययन तथा विश्लेषणमा केन्द्रित छ। यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। यसमा सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि नेपालको संविधानलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरी न्याय व्यवस्थाका सम्बन्धमा लेखिएका पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तलाई आधार बनाई नेपालको संविधानमा उल्लिखित न्याय व्यवस्थाका बारेमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको हुँदा यसमा निगमनात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ। यो अनुसन्धान व्यवहारवादी सिद्धान्त (प्राम्पाटिजम) मा आधारित छ। व्यवहारवादी सिद्धान्तले आदर्श कुरालाई भन्दा लागु हुन सक्ने व्यवहारमा जोड दिन्छ। व्यवहारवादी सिद्धान्तले मानव अनुभव र प्रयोगहरूलाई बढी महत्त्व दिन्छ। यस अध्ययनबाट नेपालको संविधानले शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार स्वतन्त्र र सक्षम न्याय प्रणालीका साथै सङ्घीय प्रणालीअनुसार एकीकृत र मिश्रित न्याय व्यवस्था लागु गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

मुख्य शब्दावली : प्राकृतिक न्याय, मौलिक अधिकार, व्यवहारवाद, शक्तिपृथकीकरण, अनुभव ।

विषयपरिचय

कुनै पनि देशको शासन व्यवस्था शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तबाट सञ्चालित हुन्छ। शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार राज्यका तीन प्रमुख अङ्गहरू व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका स्वतन्त्र हुनुपर्छ। राज्यका यी तीन ओटै अङ्गहरूले स्वतन्त्र रूपले काम गर्नुपर्छ। कार्यसम्पादनका क्रममा यी तीन अङ्गहरूले एकअर्काको कार्यमा हस्तक्षेप गर्नु हुँदैन। त्यसैले व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकार संविधान र कानूनमै व्यवस्था गरिएको हुन्छ। व्यवस्थापिकाले गलत ढङ्गबाट संविधानको भावना र मर्मविपरीत कानून बनाउन सक्छ र कार्यपालिकाले कानून विपरीत कार्य गर्न सक्छ। व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाले संविधान र कानून विपरीत गरेका कार्यलाई रोक्ने अङ्गका रूपमा न्यायपालिका रहेको हुन्छ। यसरी हेर्दा न्यायपालिका व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको शक्तिमा नियन्त्रण र सन्तुलनका लागि निर्मित संस्था हो। त्यसैगरी न्यायपालिकाले नागरिकहरूको मौलिक हक तथा मानव अधिकारको पनि रक्षा गर्दछ। नेपालको संविधानमा पनि व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाका साथै न्यायपालिकाको व्यवस्था गरिएको छ। स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्थाले नै नेपालमा लोकतन्त्र जीवित रहेको छ। न्यायपालिकाकै कारण नागरिकका मौलिक हक अधिकारहरू सुरक्षित छन्। नेपालमा के कस्तो न्याय प्रणाली रहेको छ र संविधानमा यसको के कसरी व्यवस्था गरिएको छ भन्ने कुरा आम नागरिकको चासोको विषय हो। यस्तो महत्त्वपूर्ण विषयका बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान हुनु आवश्यक कार्य हो तथापि यस विषयमा त्यति अध्ययन भएको पाइँदैन। त्यसैले यो लेख नेपालको संविधानमा के कस्तो न्यायप्रणाली रहेको छ भन्ने विषयलाई मुख्य समस्या बनाई त्यसको अध्ययन तथा विश्लेषणमा केन्द्रित गरिएको छ।

शोधविधि र सैद्धान्तिक अध्ययन

यो अनुसन्धान कार्य व्यवहारवादी सिद्धान्त (प्राम्पाटिजम) मा आधारित छ। व्यावहारवादी सिद्धान्त एक दार्शनिक दृष्टिकोण हो जसले सिद्धान्त, विश्वास, र प्रस्तावहरूलाई तिनीहरूको व्यावहारिक परिणाम र उपयोगिताको

✱ लेखक अनुसन्धानको क्षेत्रमा सक्रिय हुनुहुन्छ।

आधारमा मूल्याङ्कन गर्दछ। अमूर्त अवधारणाहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्नुको सट्टा, व्यावहारिकताले समस्याहरू समाधान गर्ने र वास्तविक-विश्व परिस्थितिहरूमा कार्यहरू निर्देशित गर्ने उपकरणको रूपमा विचारहरूको भूमिकालाई जोड दिन्छ। व्यवहारवादी सिद्धान्तले विचारको व्यावहारिक प्रयोगका लागि यसको प्रभावकारितामा जोड दिन्छ। यसले आदर्श कुराभन्दा लागु हुन सक्ने व्यवहारमा जोड दिन्छ। व्यवहारवादी सिद्धान्तले मानव अनुभव र प्रयोगहरूलाई बढी महत्त्व दिन्छ। यो अध्ययन नेपालको संविधानमा न्यायप्रणाली के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको मूल्याङ्कनमा आधारित छ। संविधान स्वयंमा साध्य नभएर साधन मात्र हो। त्यसैले संविधान कुन सिद्धान्तमा आधारित छ? संविधानले सिद्धान्ततः कुनकुन कुरालाई समेटेको छ भन्नु मात्र महत्त्वपूर्ण होइन। संविधानमा व्यवस्था गरिएको न्यायप्रणाली लागु गर्दा के कस्ता कठिनाई आइपरेका छन् र न्याय प्रणालीको प्रयोग ठिक ढङ्गले भएको छ छैन भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। त्यसैले यस अध्ययनले व्यवहारवादी सिद्धान्तका आधारमा नेपालको संविधानमा व्यवस्था भएको न्याय प्रणालीको प्रयोगका बारेमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरेको छ। यो अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। त्यसैले यस विषयको अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित छ। यस अध्ययनमा सामग्री विश्लेषण (कन्टेन्ट एनालाइसिस) विधिको प्रयोग गरिएको छ। यसमा नेपालको संविधानलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ भने यससँग सम्बन्धित लेख तथा पुस्तकहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यस क्रममा यस विषयसँग सम्बन्धित प्रकाशित पुस्तक, प्रतिवेदन तथा लेखहरूको प्रयोग गरिएको छ। त्यसैगरी आवश्यकताअनुसार छापिएका सामग्री र वेबसाइटहरूबाट सामग्रीहरू प्रयोग गरिएको छ। यसमा गुणात्मक विधिको प्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ। द्वितीय माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीलाई विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी विश्लेषण र प्रस्तुति गरिएको छ।

न्यायको सिद्धान्त शक्तिपृथकीकरण र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसँग जोडिन्छ। प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तअनुसार प्रकृतिमा निष्पक्षता र असंलग्नता रहेको हुनाले सबैलाई निष्पक्ष रूपमा न्याय प्रदान गरिनुपर्छ। जोन रावल्सका अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई समान तरिकाले न्याय प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ (रावल्स, सन् १९१९, पृ. २६६)। प्राचीन कालमा प्राकृतिक न्याय ईश्वरीय न्यायका रूपमा रहेको थियो तर विकासको क्रममा यसमा परिवर्तन हुँदै गयो। आधुनिक युगमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तमा मुख्यतः दुई सिद्धान्तहरू पर्दछन्। त्यसमध्ये आफ्नो मुद्दामा आफैँ न्यायाधीश बन्न नपाइने सिद्धान्त र अर्को पक्षको पनि सुनुवाइ गर्नुपर्ने सिद्धान्त। त्यसैगरी शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार न्याय व्यवस्था स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणासँग जोडिन्छ। मन्टेस्कुका विचारमा व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकासम्बन्धी अधिकारहरू बेग्लामेग्लै व्यक्तिहरूको हातमा भएमा मात्र स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति हुन्छ (दाहाल, २०५७, पृ. १६)। उनका अनुसार केन्द्रीकृत शक्ति खतरनाक हुन्छ र अधिनायकवादतर्फ जान्छ (दाहाल, सन् २०१३, पृ. ५३)। बोलिडब्रोका अनुसार सत्ताको पृथकीकरण र विभिन्न विशेषाधिकारका कारण सरकारको गठन हुन्छ र राज्य सञ्चालन व्यवस्थित हुन्छ। शक्तिको पृथकीकरण नभएमा सत्ता निरङ्कुश हुन्छ। त्यसैले संविधानमा यी तीन प्रमुख अङ्गको पृथक व्यवस्था गरिएको हुन्छ (बोलिडब्रोका, सन् १७४८, पृ. ८०-८३)। यदि न्यायपालिका आफ्नो काम गर्न स्वतन्त्र छैन भने कानुनी राज्य वा कानुनी शासनको परिकल्पना गर्न सकिँदैन। न्यायपालिका स्वतन्त्र नरहेमा जस्तोसुकै लोकतान्त्रिक संविधान भए पनि व्यावहारिक रूपमा न्यायको स्थापना हुन सक्दैन। त्यसैले लोकतान्त्रिक राज्य प्रणालीमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। स्वतन्त्र न्यायपालिका भन्नाले कसैको हस्तक्षेपबिना निष्पक्ष रूपमा न्याय सम्पादन गर्न सक्ने अवस्थालाई बुझिन्छ। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता एक अपरिहार्य आवश्यकता हो। यसका माध्यमबाट नागरिकहरूको मौलिक अधिकारहरूका साथै मानव अधिकारको संरक्षण हुन्छ। जनताका मौलिक अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने, कानुनी शासन लागु गर्ने, संविधानको उल्लङ्घन रोक्ने जस्ता कार्यहरू स्वतन्त्र न्यायपालिकाबाट नै हुन्छ। न्यायपालिका स्वतन्त्र र निष्पक्ष नभएमा अर्थात् न्यायपालिका व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको अधीन वा प्रभावमा रहेमा त्यस देशको न्याय प्रणाली समाप्त हुन्छ। त्यसैले लोकतान्त्रिक मुलुकमा स्वतन्त्र न्यायपालिका हुनु अति आवश्यक मानिन्छ। ब्लाकस्टोनका अनुसार तानाशाह वा निरङ्कुश सरकारहरूमा कानून बनाउने र लागु गर्ने

अधिकार एउटै व्यक्ति वा केही मानिसको हातमा सीमित भएमा स्वतन्त्रता कायम हुन सक्दैन (भा, सन् २०१९, पृ. २२-३१)। न्यायपालिका स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनका लागि संविधानमै न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता ग्यारेन्टी गरिएको हुनुपर्छ। त्यसैगरी न्यायाधीशहरूको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूतिका साथै स्वयं न्यायाधीशहरू पनि निष्पक्ष हुनुपर्छ।

विश्लेषण र निष्कर्ष

नेपालको संविधानको भाग ११ धारा १२६ देखि १५६ सम्ममा नेपालको न्यायपालिकासम्बन्धी व्यवस्थाको उल्लेख छ। यसको धारा १२६ उपधारा (१) मा उल्लेख भएअनुसार नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने छ। मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नुपर्ने यसको उपधारा (२) मा उल्लेख छ। यस संविधानमा उल्लेख गरिएका न्यायसम्बन्धी प्रावधानहरू हेर्दा यस संविधानले सङ्घात्मक र एकात्मक गरी मिश्रित न्याय प्रणालीलाई अपनाएको छ। नेपालको संविधानले तीन तहका अदालतको अदालतको व्यवस्था गरेको छ। यसअनुसार केन्द्रमा सर्वोच्च अदालत, प्रदेशमा उच्च अदालत र तल्लो तहमा जिल्ला अदालतको व्यवस्था गरिएको कुरा धारा १२७ को उपधारा (१) मा उल्लेख छ। सङ्घीयता लागु भए तापनि न्यायालयको कार्यव्यवस्थापनमा परिवर्तन भएको छैन। सङ्घीय व्यवस्था भनिए तापनि सर्वोच्च र जिल्ला अदालत यथावस्थामै छन्। सङ्घीयताभन्दा अधिको पुनरावेदन अदालतलाई उच्च अदालतमा परिवर्तन गरिए तापनि कार्यको प्रकृति जस्ताको तस्तै छ।

जिल्ला अदालत

यस संविधानको धारा १४८ मा प्रत्येक जिल्लामा एक जिल्ला अदालत रहने व्यवस्था गरिएको छ। यसको उपधारा (२) अनुसार प्रदेश कानूनबमोजिम स्थापित स्थानीय स्तरका न्यायिक निकाय जिल्ला अदालतको मातहतमा रहने छन् र जिल्ला अदालतले आफ्नो मातहतका न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षण गर्न र आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने छ। यस संविधानको धारा १५१ मा जिल्ला अदालतको अधिकारक्षेत्र तोकिएको छ। यस धाराको उपधारा (१) अनुसार जिल्ला अदालतलाई सङ्घीय कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका सम्पूर्ण मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा गर्ने, बन्दी प्रत्यक्षीकरण र निषेधाज्ञालगायत कानूनबमोजिमका निवेदन हेर्ने, अर्धन्यायिक निकायले गरेको निर्णयउपर कानूनबमोजिम पुनरावेदन सुन्ने, प्रदेश कानूनबमोजिम गठित स्थानीय स्तरका न्यायिक निकायले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने तथा आफू र आफ्नो मातहतका अदालतहरूको न्याय सम्पादनको कार्यमा कसैले अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा संघीय कानूनबमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्ने अधिकार हुने छ। न्यायका दृष्टिले जिल्ला अदालत सुरु अदालत हो। यस अदालतबाट नै न्यायको उठान प्रारम्भ हुन्छ र नागरिकहरूले आफूलाई परेका पिरमर्का यसै अदालतमा दर्ता गर्दछन्। नेपालका ७७ ओटै जिल्लामा जिल्ला अदालत छन्। स्थानीय शासन सञ्चालन ऐनअनुसार ७५३ वटा न्यायिक समिति छन्। जिल्लाले हेर्ने मुद्दा पनि न्यायिक समितिले हेर्ने पाउँछन्। न्यायिक समितिले एघार ओटा विषयमा मुद्दा फैसला गर्ने र १३ वटा विषयमा मिलापत्र गर्न सक्ने व्यवस्था छ। मिलापत्र नभएमा जिल्ला अदालतमा पठाउने व्यवस्था रहेको छ।

उच्च अदालत

यस संविधानको धारा १३९ अनुसार प्रत्येक प्रदेशमा एक उच्च अदालत रहने व्यवस्था छ। उच्च अदालतले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूबाट हुने न्याय सम्पादनको कार्यमा कसैले अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा सङ्घीय कानूनबमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्ने छ। यस संविधानको धारा १४४ मा उच्च अदालतको अधिकार क्षेत्रका विषयमा उल्लेख छ। यसको उपधारा (१) मा व्यवस्था भएअनुसार यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को

उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार उच्च अदालतलाई हुने छ। उच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छालगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने छ तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक सङ्घीय संसद् वा प्रदेशसभाको आन्तरिक काम-कारबाही र सङ्घीय संसद् वा प्रदेशसभाले चलाएको विशेषाधिकारको कारबाही र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधारा बमोजिम उच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन। यसै धाराको उपधारा (३) अनुसार उच्च अदालतलाई सङ्घीय कानूनबमोजिम सुरु मुद्दा हेर्ने, पुनरावेदन सुन्ने र साधक जाँच्ने अधिकार हुने छ। धारा १४५ उपधारा (१) अनुसार उच्च अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका मातहत अदालतमा विचाराधीन रहेका मुद्दामा प्रदेश कानूनसम्बन्धी प्रश्न समावेश छ र उक्त मुद्दाको निर्णय गर्न सो प्रश्नको निराकरण हुनु अनिवार्य छ भन्ने लागेमा त्यस्ता मुद्दाहरू मातहत अदालतबाट फिर्काई मुद्दाको पूरै निर्णय गर्न वा त्यस्तो प्रश्नमा मात्र निर्णय गरेर मुद्दा सुरु अदालतमा फिर्ता पठाउन सक्ने छ। यसैको उपधारा (२) अनुसार कुनै जिल्ला अदालतमा दायर भएको मुद्दामा सुनुवाई हुँदा न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई सङ्घीय कानूनबमोजिम आफ्नो मातहतका एक जिल्लाबाट अर्को जिल्ला अदालतमा त्यस्तो मुद्दा सारी सुनुवाई गर्न उच्च अदालतले आदेश दिन सक्ने छ।

सर्वोच्च अदालत

यस संविधानको धारा १२८ देखि १३८ सम्ममा सर्वोच्च अदालतसम्बन्धी व्यवस्था छ। धारा १२८ को उपधारा (१) अनुसार नेपालमा एक सर्वोच्च अदालत हुने छ। यसको उपधारा (२) अनुसार सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुने छ। यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक सबै अदालत र न्यायिक निकायहरू सर्वोच्च अदालत मातहत रहने छन्। संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ। सर्वोच्च अदालतले आफ्नो र आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने अदालत, विशिष्टीकृत अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासन वा व्यवस्थापनसम्बन्धी विषयमा निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने कुरा धारा १२८ को उपधारा (३) मा उल्लेख गरिएको छ। मुद्दा मामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको संविधान र कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त सबैले पालना गर्नुपर्ने छ। सर्वोच्च अदालतले आफ्नो वा मातहतको अदालतको न्याय सम्पादनको कार्यमा कसैले अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कानूनबमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्ने कुरा धारा १२८ को उपधारा (४) मा उल्लेख छ। यस संविधानको धारा १३३ मा सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्रका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। धारा १३३ को उपधारा (१) अनुसार यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाभिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग वा प्रदेशसभाले बनाएको कुनै कानून सङ्घीय संसदले बनाएको कुनै कानूनसँग बाभिएको वा नगरसभा वा गाउँसभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसद् वा प्रदेशसभाले बनाएको कुनै कानूनसँग बाभिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरिपाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्ने छ र सोअनुसार कुनै कानून बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ। धारा १३३ उपधारा (२) अनुसार यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि त्यस्तो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै सवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने, उचित उपचार प्रदान गर्ने, त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुक्नो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ। धारा १३३ उपधारा (३) अनुसार उपर्युक्त किसिमको असाधारण अधिकार

क्षेत्रान्तर्गत सर्वोच्च अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने छ। तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक सङ्घीय संसद् वा प्रदेशसभाको आन्तरिक काम कारबाही र सङ्घीय संसद् वा प्रदेशसभाले चलाएको विशेषाधिकारको कारबाही र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधाराअन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन। यसै धाराको उपधारा (४) अनुसार यस संविधानको अधीनमा रही सर्वोच्च अदालतलाई सङ्घीय कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा गर्ने, पुनरावेदन सुन्ने, साधक जाँच्ने, मुद्दा दोहोर्‍याउने, निवेदन सुन्ने वा आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार हुने छ। त्यसरी पुनरावलोकन गर्दा पहिला फैसला गर्ने न्यायाधीश बाहेक अन्य न्यायाधीशहरूले गर्ने छन्। यसै धाराको उपधारा (५) अनुसार उच्च अदालतले सुरु कारबाही र किनारा गरेको मुद्दाको पुनरावेदन सुन्ने र संविधान र कानूनको व्याख्यासम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको सार्वजनिक महत्त्वको विषय वा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुनु उपयुक्त छ भनी उच्च अदालतले आफ्नो रायसहित सिफारिस गरेको मुद्दाको निरूपण गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुन्छ। यस संविधानको धारा १३४ अनुसार सारभूत रूपमा समान प्रश्न समावेश भएको मुद्दा सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालतहरूमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा त्यस्तो प्रश्न सार्वजनिक महत्त्वको हो भन्ने सर्वोच्च अदालतलाई लागेमा वा महान्यायाधिवक्ता वा मुद्दाका पक्षको निवेदनबाट देखिएमा त्यस्ता मुद्दा भिकाई साथै राखी फैसला गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई रहेको छ। त्यसैगरी कुनै उच्च अदालतमा दायर भएको मुद्दामा सुनुवाई हुँदा न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई कानूनबमोजिम एक उच्च अदालतबाट अर्को उच्च अदालतमा त्यस्तो मुद्दा सारी सुनुवाई गर्न सर्वोच्च अदालतले आदेश दिन सक्छ।

संवैधानिक इजलास

सर्वोच्च अदालतमा संवैधानिक विवादहरू हेर्न संवैधानिक इजलासको पनि व्यवस्था गरिएको कुरा धारा १३७ मा उल्लेख छ। धारा १३७ को उपधारा (१) अनुसार सर्वोच्च अदालतमा एक संवैधानिक इजलास रहनेछ। त्यस्तो इजलासमा प्रधानन्यायाधीश र न्याय परिषद्को सिफारिसमा प्रधानन्यायाधीशले तोकेका अन्य चार जना न्यायाधीश रहनेछन्। यसको उपधारा (२) बमोजिम धारा १३३ को उपधारा (१) बमोजिम परेका निवेदनको अतिरिक्त देहायका मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा गर्नेछः

(क) सङ्घ र प्रदेश, प्रदेश र प्रदेश, प्रदेश र स्थानीय तह तथा स्थानीय तहहरूबीचको अधिकार क्षेत्रको बारेमा भएको विवादसम्बन्धी,

(ख) सङ्घीय संसद् वा प्रदेशसभा सदस्यको निर्वाचन सम्बन्धी विवाद र सङ्घीय संसद्का सदस्य वा प्रदेशसभाका सदस्यको अयोग्यतासम्बन्धी।

धारा १३७ उपधारा (३) अनुसार धारा १३३ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन कुनै मुद्दामा गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको देखिएमा त्यस्तो मुद्दा यो इजलासबाट हेर्ने गरी प्रधानन्यायाधीशले तोक्न सक्ने छ। संवैधानिक इजलासको सञ्चालनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था सर्वोच्च अदालतले निर्धारण गरेबमोजिम हुने कुरा यसको धारा १३७ उपधारा (४) मा उल्लेख छ।

न्यायिक समिति

उपर्युक्त तीन तहका अदालतहरूबाहेक कानूनबमोजिम मुद्दा हेर्न स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकताअनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिने कुरा धारा १२७ उपधारा (२) मा उल्लेख छ। यस व्यवस्थाअनुसार कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विवाद निरूपण गर्न गाउँपालिका र नगरपालिकाले प्रत्येक गाउँपालिकामा गाउँपालिकाका उपाध्यक्ष र नगरपालिकामा नगरपालिकाका उपप्रमुखको संयोजकत्वमा ३ सदस्यीय एक न्यायिक समिति बनाउने धारा २१७ उपधारा (१) मा उल्लेख छ। न्यायिक समितिमा गाउँसभा र नगरसभाबाट आफूमध्येबाट निर्वाचित दुई जना अन्य सदस्य रहने कुरा

यसै धाराको उपधारा (२) मा उल्लेख छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐत, २०७४ अनुसार न्यायिक समितिलाई ऐनको दफा ४७ (१) अन्तर्गतका विवादको निरूपण गर्ने र दफा ४७ (२) अन्तर्गतका विवादको मेलमिलापको माध्यमबाट विवाद समाधान गर्ने दुई किसिमको अधिकार हुन्छ। विवाद समाधान गर्ने विभिन्न उपायमध्ये मेलमिलाप सर्वोच्च उपाय हो। भगडाका दुवै पक्षलाई सहभागी गराई चित्त बुझ्ने गरी विवाद समाधान गर्ने तरिकालाई मेलमिलाप भनिन्छ। मेलमिलाप सफल भएमा तोकिएको ढाँचामा मिलापत्र गरी सम्बन्धित मिसिलसहित न्यायिक समितिसमक्ष पठाउनुपर्छ। मिलापत्र प्राप्त भएपछि न्यायिक समितिले प्रमाणित गरी आफ्नो अभिलेखमा राख्नुपर्छ। यसरी हेर्दा न्यायिक समिति स्थानीय स्तरको मुद्दामामिलामा अभिभावकीय भूमिका निभाउने संस्थाका रूपमा रहेको देखिन्छ।

विशिष्टीकृत अदालत

नेपालको संविधानको धारा १५२ मा धारा १२७ मा लेखिएबाहेक खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारबाही र किनारा गर्न सङ्घीय कानूनबमोजिम अन्य विशिष्टीकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। तर कुनै खास मुद्दाका लागि विशिष्टीकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको गठन गरिने छैन पनि भनिएको छ। यसको उपधारा (२) अनुसार एक वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसुरसम्बन्धी मुद्दा अदालत वा विशिष्टीकृत अदालत वा सैनिक अदालत वा न्यायिक निकायबाहेक अन्य निकायको अधिकार क्षेत्रमा पर्ने छैन भन्ने व्यवस्थाले एकीकृत न्याय व्यवस्थालाई नै स्थापित गरेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएको न्याय प्रणाली हेर्दा यसले स्वतन्त्र र सक्षम न्याय प्रणालीलाई आत्मसात् गरेको देखिन्छ। न्यायालयको संरचना र कार्यप्रणाली हेर्दा यसमा सङ्घीय र एकात्मक गरी मिश्रित न्याय प्रणालीलाई अपनाइएको देखिन्छ। शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार राज्यका तीन प्रमुख अङ्गहरू स्वतन्त्र र एक-अर्काका पूरक हुनुपर्ने कुरालाई यस न्यायिक व्यवस्थाले अङ्गीकार गरेको प्रस्ट छ। सबै तहका अदालतको संरचना, न्यायाधिकरण, विशिष्टीकृत अदालतहरूको अधिकारक्षेत्र सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था हेर्दा नेपालको न्याय व्यवस्था सङ्घीय प्रणाली जस्तो पनि देखिन्छ तर व्यवहारमा हेर्दा भने एकात्मक पनि जस्तो देखिन्छ। प्रदेशको छुट्टै सर्वोच्च अदालत छैन। त्यसैले यो एउटा एकात्मक र सङ्घीयताको मिश्रित रूप भएको छ। सङ्घीयताको भावनाअनुसार न्यायालयको कार्य रूप हेर्दा शक्तिको बाँडफाँट देखिन्छ तर प्रदेशको सर्वोच्च अदालत नहुँदा त्यो अधुरो नै रहेको छ। सातोटै प्रदेशमा सात उच्च अदालत छन् तर मौलिक हक बाभिएमा वा उल्लङ्घन भएमा त्यसको अन्तिम फैसला सर्वोच्चले गर्दछ। कानूनी प्रश्न र मौलिक हकको उल्लङ्घन भएमा सबै रिट निवेदन उच्च अदालतले हेर्ने व्यवस्था छ। यो व्यवस्था हेर्दा भने सङ्घीय शक्तिको बाँडफाँट भएको जस्तो पनि देखिन्छ। यस समग्रमा यसलाई एकीकृत न्यायप्रणाली नै मानिन्छ। यस अध्ययनबाट नेपालको न्याय व्यवस्था शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार स्वतन्त्र र सक्षम रहेको र सङ्घीय प्रणालीअनुसार मिश्रित रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

सन्दर्भसूची

भा, रोशनकुमार (सन् २०१९), 'संवैधानिक तथा पूर्वीय दर्शनको कसीमा शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त : एक विवेचना', लयर्स फोरम नेपाल, भोलुम २, नम्बर ९, (पृ. २२-३१)।

दाहाल, गोपाल (२०५७), ल मेनुअल, चौथो संस्क., काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन।

दाहाल, गोपाल (सन् २०१३), 'द सेपरेसन अफ पावर : एन एक्सपेरिमेन्ट अफ थेओरी एन्ड प्राक्टिस', टीयु जर्नल, भोलुम २८, नम्बर १-२, (पृ. ५१-५९)।

नेपालको संविधान २०७२, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति।

बोलिडब्रोक, एच (सन् १७४८), रिमाक्स अन द हिस्ट्री अफ इङ्ल्यान्ड, तेम्पो संस्क., लन्डन: फ्राङ्कलिन।

रावल्स, जोन (सन् १९१९), अ थेओरी अफ जस्टिस, अमेरिका : बेल्कनाप प्रेस।